

KO'RISHIDA NUQSONI BO'LGAN BOLALARNING KOGNITIV
JARAYONLARI

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti
Special pedagogy fakulteti talabasi
Sodiqova Muslima Tolibjon qizi
Sadikovamuslima1215@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalarning kognitiv jarayonlarining sezgi xususiyatlari o'rni haqida, ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalarning kompensator a'zolari va olimlarning fikirlari haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Tiflopsixologiya, sezgi, ko'rish, eshitish, hid bilish, ta'm bilish, teri sezgilar, kompensator, analizator, sensibilizatsiya, nutq, tafakkur, tasavvur, idrok, xotira, diqqat.

Аннотация: В статье рассматривается роль сенсорных особенностей в познавательных процессах детей с нарушениями зрения, компенсаторные органы детей с нарушениями зрения, а также мнения ученых.

Ключевые слова: Тифлопсихология, интуиция, зрение, слух, обоняние, вкус, кожные ощущения, компенсатор, анализатор, сенсibilизация, речь, мышление, воображение, восприятие, память, внимание.

Annotation: This article discusses the role of sensory features in the cognitive processes of children with visual impairments, compensatory organs of children with visual impairments, and the opinions of scientists.

Keywords: Typhlopsychology, intuition, vision, hearing, smell, taste, skin sensations, compensator, analyzer, sensitization, speech, thinking, imagination, perception, memory, attention.

Maxsus psixologiyaning ko'rishda nuqsoni bo'lgan shaxslarning psixik rivojlanishini o'rganadigan bo'limi «tiflopsixologiya» nomi grekcha «tiphlos» ko'r so'zidan olingan va mazmuni dastlab faqat ko'zi ojizlar psixologiyasidan iborat bo'lgan. Hozirgi kunda tiflopsixologiyaning o'rganish obyekti nafaqat ko'zi ojizlar, balki ko'rishda chuqur nuqsonlari bo'lgan shaxslar hamdir. Tiflopsixologiya ko'rishda nuqsoni bo'lgan shaxslar rivojlanishining qonuniyat va xususiyatlarini, ko'rish analizatori faoliyatining buzilishi, bu nuqsonning psixik rivojlanishga ta'siri bilan bog'liq bo'lgan axborot kamomadini to'ldirishni kompensator jarayonlarning shakllanishi; ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar rivojlanishining yoshga oid jihatlarini o'rganadi.

Sezgi. Har qanday bilish dastlab oddiy sezgilardan boshlanar ekan. Oddiy tilda gapiradigan bo'lsak, sezgilar bizni borliq bilan bog'lab turuvchi vosita, ko'prikdir. Ko'rish, eshitish, hid bilish, ta'm bilish, teri sezgilar va boshqalar bizning sezgi bilimlarimizga asos bo'la oladi. Sezgi bilimlarimizning tarkibi, tuzilishi insonning sensor tizimini tashkil etadi. Insonning sensor tuzilishi uning tarixiy-ijtimoiy taraqqiyoti davomida shakllanib, uning hayot va faoliyat mazmunini belgilaydi. Shu bois, ko'rish tizimi boshqa analizatorlardan ustun turadi. Inson mehnat faoliyati jarayonining asosida ko'rish-taktil-kinestetik bog'lanishlar va optik-vestibulyar yo'nalganlik yotadi. Ko'rish analizatorining to'la yoki qisman buzilishi zaif ko'rishga, ko'rlikka olib keladi. Buning natijasida analiza torlar orasidagi bog'liqlik buziladi. Mutanosiblik yo'qoladi. Buning oqibatida insonning sensor tuzilishida, birinchi navbatda mantiqiy bilish va tajribada me'yordan chetga chiqish kuzatiladi. Agar inson ruhiyati dinamiklikka va egiluvchanlikka ega bo'lmaganda edi, bularning barchasi qaytarilmas, takrorlanmas oqibatlarga olib kelishi mumkin edi. 1880-yillardan boshlab tiflopsixologik tadqiqotlarda sezish chegaralarini o'rganish boshlangan edi. Qisman yoki zaif ko'ruvchilardagi sezgi chegaralari o'ziga xosligi bilan, nuqson chuqurligi bilan, uzviy bog'liqligi bilan ajralib turadi. Qator tadqiqotlarda absolyut sezish chegarasiga old turli qarashlar, ma'lumotlar bor. Normal bolalarda gi sezish chegaralari bilan yaqinligi haqida ham ma'lumotlar yetar li. Kompensator o'zgarishlar ham o'ziga xos tarzda amalga

osha ekan. Turli sezgilarning o'zaro ta'siri oqibatida ayrim analizatorlar faoliyati tezlashadi, ayrimlarining faoliyati susayadi. Ayrim hollarda sezgilararo aralashuvlar ham yuz berar ekan. 1880-yillardan boshlab tiflopsixologik tadqiqotlarda sezish chegaralarini o'rganish boshlangan edi. Qisman yoki zaif ko'ruvchilardagi sezgi chegaralari o'ziga xosligi bilan, nuqson chuqurligi bilan, uzviy bog'liqligi bilan ajralib turadi. Qator tadqiqotlarda absolyut sezish chegarasiga old turli qarashlar, ma'lumotlar bor. Normal bolalarda gi sezish chegaralari bilan yaqinligi haqida ham ma'lumotlar yetar li. Kompensator o'zgarishlar ham o'ziga xos tarzda amalga oshar ekan. Turli sezgilarning o'zaro ta'siri oqibatida ayrim analizatorlar faoliyati tezlashadi, ayrimlarining faoliyati susayadi. Ayrim hollarda sezgilararo aralashuvlar ham yuz berar ekan. Tiflopsixologiya fan bo'lib shakllana boshlagandan buyon qaysi sezgilar yetakchi bo'lishi ustida tadqiqotlar olib boriladi. Keyingi yillardagi ilmiy tadqiqotlarning isbot etishicha, ko'rish nuqsoni oqibatida asosan taktil va kinestetik analizatorlar faoliyati faollashar ekan. Total ko'rlarda haqiqatan shunday holat kuzatiladi. Bu haqida ikkilanish kerak emas. Ammo, qisman ko'ruvchi (0,005 dan yuqori) shaxslarda esa bu holat o'ziga xos mazmun kasb etadi. Lekin zaif ko'ruvchi bolalar, kattalarda esa asosiy sezgi sifatida ko'rish qolaveradi.

Ko'rish sezgilari ko'rish analizatori faoliyatining natijasi, mahsuli sifatida qoladi. Bunda ko'rish retseptorlari, ko'rish asab tolalari qo'zg'alishlarni bosh miyaga uzatuvchi sifatida, bosh miya orqa qismida joylashgan ko'rish analizatori yadrolari ma'lum darajada ko'rish jarayonining vazifalarini bajaradi. Ko'rish analizator lari ayrim qismlarining zararlanishi uning faoliyatini qisman buzsa, analizator to'la buzilsa, ko'rlilik yoki zaif ko'rishga olib kelishi mumkin. Ko'rishning chuqur buzilishi natijasida eshitish sezgilarida ijobiy o'zgarishlar yuz bera boshlaydi. Bu holat ko'rlilik oqibatida yuz bermaydi. Balki, eshitish analizatorining boshqa bir analizatorning zararlanishi oqibatida faollashishi yuz beradi. Ko'rlarda eshitish normal taraqqiy etadi. Bu narsa ko'rish qobiliyati buzilgan shaxslarning to'laqonli bilim olishlari va olgan bilimlarini amalda qo'llay olish imkonini beradi. Normal ko'ruvchi shaxslarda narsa va atrof-muhitidagi

holatlar ko'rish orqali idrok etilsa, ko'rlarda esa, teri sezgilari asosiy rol o'ynaydi. Shuning oqibatida ko'rish nuq soni bor shaxslarda tana a'zolarining, ayniqsa inson bilish faoliyatida, xususan mehnat jarayonida tutgan, egallagan o'rni keskin oshadi. Buning oqibatida sensibilizatsiya — taktil sezgilarining ortish kuzatiladi. Taktil sezgilar ko'rlarning barcha a'zo terilarida yuz bermasdan, balki ayrim qismlaridagina yuz beradi. Ayniqsa, qo'l, kaft qismida bu holat sezilarli darajada bo'ladi. Tadqiqotlarning is bot etishicha, ko'r barmoqlaridagi sezgilar normal shaxslarnikidan ancha ustun ekan. Bunday o'sish ko'r shaxslarning o'qish tizimi — Brayl bilan uzviy bog'liqdir. Bunda asosiy rolni o'ng qo'ldagi ko'rsatkich barmoq egallaydi. Nafaqat teri sezgilar, tuyg'ulari balki, bu bolalarda harorat sezish qobiliyati ham, og'riq tuyish qobiliyati ham birmuncha ortar ekan. Bu sezgilar faoliyat jarayonida rivojla nadi va shakllanib boradi. Haroratni sezish sezgilari ham bu bolalarda ancha o'sishga moyil ekan. Teri sezgilari majmuasida (kom pleksida) yorug'lik va rang ta'sirlariga javob berish ham o'ziga xos mazmimga ega ekan. «Teri orqali ko'rish» fenomeni — qobiliyati azaldan ma'lum. Tadqiqotlar natijasida ma'lum bolishicha, buning asosida tok, tok magnit tebranishlari yotar ekan. Harakat anali zatori inson hayotining dastlabki kunlaridanoq yetakchi o'ringa chiqadi. Faoliyat jarayonida harakat analizatori differensirlashib boradi. Bunda ko'rish nazorati talab ham etilmaydi. Ko'rish faoliyatining kamayishi, ba'zan yo'qolishi natijasida kishida tebranish sezgilari orta boradi. Ma'lumki, total ko'rlar ma'lum masofa uzoqlikda turgan qimirlamas narsalar: daraxt, devor va boshqa narsalarni sezadilar. Bu sezgilar predmet mohiyatdan yiroq bo'lib, ko'rlar u narsa haqida ma'lumot berolmaydilar. Ko'rish a'zolari me'yordagi kishilar uchun ta'm bilish va hid bilish unchalik rol o'ynamaydi, ammo ko'rlar uchun bu sezgilar nisbatan katta ahamiyat kasb etadi. Ma'lum bo'lishicha, ko'rlar normal ko'ruvchi)ardan ko'ra bir qancha darajada hidni, uning yo'nalishini yaxshi bilar ekanlar. Total ko'rlarda vestibulyar apparatning roli nisbatan ortadi. Tana muvozanati uchun bu apparatning vazifasi katta. Bu apparat vazifasining o'zgarishi uning sezgirligining ortishiga olib kelar ekan. Qator tadqiqotlarning ko'rsatishicha, total ko'rlarda vestibulyar apparat normal ko'ruvchi shaxslarnikidan yaxshi rivojlanar ekan.

Ko'rish nuqsoni bo'lgan shaxslardagi turli sezgilarning faollashishi, rivojlanishi ularning hayotda oson moslashishlariga yordam beradi. Javobni topish va mo'ljalga olishda sezgi a'zolarining ahamiyati. Ko'rish sezgisi. Sog'lom kishilarning atrof-muhitdagi, fazodagi yo'nalishni aniqlashlarida, yo'l topishlarda ko'ruv a'zosi — ko'zning ahamiyati katta. Ko'zi ojizlar, hatto ko'ruv o'tkirligi juda past ko'zi ojizlar ham katta maydonlarda, yo'llarda harakatlenganda ozgina bo'lsa ham qoldiq-qo'rquvdan foydalanadilar. Ko'zi ojizlar nurni, yorug'likni sezib, katta narsa va obyektlar ning shaklini xira bo'lsa ham sezgan holda o'shani mo'ljal qilib joyda harakatlanadilar. Qora va oq nur, soyalarning almashinuvi bilan ular oldinda to'siq borligini sezadilar. V.S.Sverlov ko'zi ojiz kishining joyda, yo'lni va yo'nalishni qanday topib yurishi haqi dagi gaplarini keltiradi: «Atrofdagi hamma narsalar mening uchun kulrang tuyiladi. Lekin, bu rang ham tuslarga bo'linadi, ba'zi bir narsalar qora, boshqalari oqga o'xshaydi. Men yo'l, ko'cha yorug' bo'lsa, olzimdand bir necha metr naridagi devorni kulrang to'siq sifatida sezaman. Shu devor bo'ylab har kuni yurganim uchun, u yerda hamma narsalar menga tanish boigani uchun ham tez yurib ketaman. Bu yo'lda har xil qora dogiar ko'rinadi, bu daraxtlarning soyasi, qurib qolgan loy va boshqalar bo'lishi mumkin. Lekin, bu soyalar menga tanish bo'lgani uchun ham, ular menga yurishimda mo'ljal bo'lib xizmat qiladi. Lekin, bordi-yu yo'l tanish bo'lsa-yu bu yoida soyalar ko'p bo'lsa juda ham qiynalaman. Agar yorug'lik va soyalar almashib turadigan joy bo'lsa ham menga qiyin». **Teri sezgisi** Ko'zi sog'lom kishi uzoqni ko'radi. Qo'l va oyoq bilan tevarak-atrofnı tekshirish imkoniyati chegaralangan. Ammo, ko'rlarda teri-muskul — harakat analizatorlari yo'lni aniqlashda, fazoviy yo'nalishlarni tekshirishda asosiy rol o'ynaydi. Turmushda, o'quv va ishlab chiqarishda qo'l sezgisi predmetlarning faqat shaklini emas, balki ularning bir-birlariga nisbatan joylashuvini, yo'nalishning xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi. Qo'l va oyoqning imkoniyatlari chegaralangan joyda, ko'rlar atrofni tekshirish doirasini kengaytirish uchun hassadan foydalanadilar. Sinf xonasi, ish joyi, tanish yo'ldagi narsalarning joylashuvi ko'rlarning xotirasida yaxshi saqlanadi.

Eshituv sezgisi. Ko'rlar eshituv sezgisi va idroki yordamida o'z atrofidagi olamni, narsa va obyektlarni sezadi, idrok etadi. Ular ning hajmi, joylashuvi, yo'nalishi (agar harakat qilayotgan bo'lsa) va boshqa sifatlari haqida tasavvurga ega bo'ladi. Narsalarga urilib qaytayotgan tovush aks-sadosi narsalarning shakli, kattaligi va boshqalar haqida aniq ma'lumot bermasa ham ko'rlar uni boshqa predmetlardan kelayotgan tovush bilan farqlab, shu narsaning uzoq-yaqinligi, katta-kichikligini va boshqa tomonlarini aniqlaydi. Masalan: ko'rlar ko'chada yurganida tovushlarni tahlil etib, odamlar haqida (har bir kishi o'ziga xos qadam tashlaydi), narsalarning bir-birlariga joylashuvi, mashina va

boshqa harakatlanayotgan narsalarning yo'nalishini, o'zlariga zarur joyning moijalini oladilar. Narsa va obektlarning joylashuvi haqidagi tasavvur ko'rlarning har kungi turmushida muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, ko'rlar katta joylarda harakatlanganda yo'nalishni aniqlash va oldindagi narsalar va to'siqlarni aniqlashda tovushning aks-sadosidan samarali foydalanadilar. Buning uchun ular qoilarini bir biriga urib qarsak chalish bilan, qo'lidagi hassasini biror narsaga urish bilan ulardan qaytgan aks-sadodan atrof-joy haqida ma'lumot to'playdilar. Bunday aks-sado o'sha narsaning mohiyati, mazmuni haqida ma'lumot beradi.

Hid bilish ko'rlarda bu sezgining ahamiyati katta. Ko'rlarni kuzatish shuni ko'rsatadiki, ko'rlar kishilarni hidlar yordamida farqlashlari mumkin. Ular har xil buyumlarni, ba'zi meva va sabzavotlarni, oziq-ovqatlarni hid bilish yordamida farqlaydilar. Ayniqsa, buzilgan ovqatlarni aniqlash yordamida, ko'rlar hid bilish yordamida amalga oshiradilar.

Idrok-Idrok predmet va hodisalar mohiyatining, sifatining va obrazining ongimizda butunligicha, to'laligicha paydo bo'lishidir. Bola o'yinchoqlar, har xil predmetlar bilan faoliyat ko'rsatarkan, bu predmetlarning mohiyatini, tarkibiy qismlarini, tomonlarini o'rganadi. Asta-sekinlik bilan bolaning sensor rivojlanishi jarayonida predmetlar va hodisalarning obrazi bolaning ongida butunligicha shakllanib boradi. Odatda, ko'ruv, eshituv, sezgi, hid va ta'm bilish idroklari farqlanadi. Ammo, predmet va hodisalarning ongimizda butunligicha va bir tuzilishda idrok etilishi bu analizatorlarning o'zaro

birgalikda faoliyat ko'rsatishining natijasidir. Shuningdek, idrok faqat predmetlarning muhim belgilari va xossalarning bu tunligicha ongimizda aks etishigina bo'lmagan, balki predmet va hodisalarning mohiyati, mazmuni va ma'nosi, nomining ham butunligicha anglanishidir.

Ko'rish idroki. Ko'rish analizatorlari yordamida kishi predmetlarning rangini, shaklini, hajmini, katta-kichikligini, harakat va harakat yo'nalishini aniqlaydi. Ko'rish idroki funksiyalarining buzilishi atrof-voqelikni bilishda katta qiyinchiliklar keltirib chiqaradi, bu predmetlar olami haqidagi hissiy ma'lumot va uning nutqiy talqini o'rtasidagi uzilishda namoyon bo'ladi. Ko'r va zaif ko'ruvchilarda ko'rish analizatorlari faoliyati ning buzilishi analizatorlar ichida yoki analizatorlar orasida yangi boglanishlarning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Mashhur psixolog B.G. Ananyev g'oyalariga tayanadigan bo'lsak, sensor taraqqiyot normada ham nuqsonda, ham bir yo'nalishda ketib ularning qonuniyatlariga bo'ysunar ekan. Fiziolog A.A. Uxtomskiy ta'biricha, «eshitish — inson sezgi a'zolaridan eng asosiysidirki, in sonning inson darajasiga yetishida katta rol o'ynaydi». Demak, ko'rishdan keyin inson hayotida, bilim egallashida, inson bo'lib yetishishida eshitish analizatorlari turar ekan. Ma'lumki, ko'rlar qatoriga, toifasiga ko'rish o'tkirligi 0 dan 0,04 gacha bo'lganlar kirsak, zaif ko'ruvchilarga 0,05 dan 0,2 gacha bo'lgan shaxslar kiradi. Ko'rlar uchun eshitishning qanchalik katta ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlab, A. Krogius shunday yozadi: «Ko'rlik haqida gapirganda aslida tuyish sezgilari orqali olingan bilimlar haqida fikrlaymiz. Ko'rlar va zaif ko'ruvchi shaxslar uchun eshitish dunyoni bog'liqli bilishda, fazoviy va ijtimoiy moslashuvlarida katta rol o'ynaydi. Hid bilish jarayonlari ham ko'rlarda o'ziga xos tarzda rivojlanar ekan. O.I.Skoroxodova bemalol non, oziq-ovqat, sanoat va boshqa tur magazinlarni hech bir qiyinchilik siz farqlay oladi Ammo, kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, ko'ruv o'tkirligining eng past darajasida ham, ko'rlar ko'p hollarda ko'ruv idrokidan faol foydalanadilar. Total ko'rlarda atrof-olamni idrok etish asosan eshituv analiza torlari yordamida amalga oshadi. Lekin, eshituv sezgisi va idroki tashqi olam va undan narsalar haqida bir tomonlama, ya'ni ularning fazodagi holati va fizikaviy mohiyati haqida juda tor

tushuncha beradi. Insonning tashqi olamni sezishini — idrok etish jarayoni polisensor tarzda hamma mavjud sezgi analizatorlari va idrok turlari qatnashgan holda ke chadi. Faqat, shunday holatda narsa va hodisalarni butunligicha, ongli — tushunib, umumlashgan holda, tanlab idrok etish yuz beradi. Masalan: ko'rlarda tashqi olamdagi narsalar va obyektlarni tanlab idrok etishning chegaranlanganligi, yo'qligi, narsalarning go'zalligidan hissiy ta'sirlanishning kamligi natijasida his-tuyg'u va qiziqishlar doirasining torligi kelib chiqadi. Ko'rlarda predmet va obyektlarni keng va chuqur idrok etish teri va harakat analizatorlari yordamida amalga oshadi. Bu esa idrok etilayotgan narsalarning mohiyati, tarkibi, hamma xossalari haqida yetarli, keng ma'lumot olishga kamlik qiladi. Natijada, ko'rlarda sensor tajriba kam bo'lib, predmet va hodisalarni ongli va butunligicha idrok etish buziladi. Ko'zi ojizlarda ko'ruv idroki ko'rish a'zolari nuqsonining dara jasiga va narsalarning katta-kichikligi, uzoq-yaqinligi, xonaning yorug'ligiga bog'liq, sog'lom inson atrofidagi narsalarni ikkala ko'zi bilan ko'radi.

Narsalarning shaklini va hajmini idrok etish. Narsalarning asosiy belgisi — sensor mazmuni uning shaklidir. Shakl — narsa, uning mohiyati va mazmuni haqida ko'p ma'lumot beradi (Yer shariningki chik shakli — globusni eslang). Narsalarning katta-kichikligi, hajmini bir vaqtning o'zida ko'ra olish idrokning sifatiga ta'sir etadi. Ko'zi ojiz bolalar va kattalar narsa va obyektlarni tekshirayotgan vaqtda uni hamma tomondan ko'ra olmasliklari, ko'z soqqasini predmetni tartib bilan — tizimli ko'rib chiqishga xalaqit berishi, shuningdek, ko'zning tez charchab qolishi natijasida olingan axborot kam, noaniq bo'lishi mumkin. Narsalarning shakli, hajmi, proporsiyasi haqidagi ma'lumotlar ham ko'zi ojiz bolalarda aniq bo'lmasdan qoladi.

Rang va tuslarni idrok etish. Insonning diqqatini o'ziga jalb qiluvchi narsa bu rangdir. Rang yordamida narsalar haqidagi bilimlarimiz boyiydi, mazmun kasb etadi. Ayniqsa, rang insonda his-tuyg'uni uyg'otadi. Ko'zi ojiz bolalarda rangni idrok etish qiyinlashgan bo'ladi. Ayniqsa, ular qizil, ko'k, yashil ranglarni qiyinchilik bilan idrok etadilar. Tuslarni idrok etish katta qiyinchilik tug'diradi. Ko'zi ojizlar aniq yaqqol chiziqlar bilanchizilmagan ko'rgazmali qurol, rasmlarni

farqlashga qiynaladilar. Shuning uchun ham ko'zi o'jizlar uchun chiqariladigan ko'rgazmali qurollar, chizma va rasmlar murakkab ranglarda boimasdan, balki qora-qalin chiziqlar bilan chizilgan aniq va yaqqol bo'lishi shart.

Harakatni idrok etish. Narsalarning fazodagi holatini idrok etish ko'zi o'jiz bolalar va kattalarda ko'ruv doirasining torligidan, ko'ruv o'tkirligining pastligi, ko'z soqqasining harakatchanligining pastligi (kamligi)dan sust kechadi.

Eshituv idroki. Bola o'sib borishi bilan eshituv idroki murakab kablashib, tovushning uzoq-yaqinligini, tanish-notanishligini, yo'nalishini va boshqa xususiyatlarini farqlashga o'rganib boradi. Tovushlarni aniq va nafis idrok etish asosan maktabgacha va kichik maktab yoshida shakllanadi. Ko'rlar va zaif ko'ruvchilar eshituv yordamida tashqi muhitni idrok etadilar. Ular eshituv bilan faqat tovushlarni, fazoni idrok etib qolmasdan, joyning tuzilishini, narsalarning katta-kichikligini, hatto go'zalligini ham idrok etadilar.

Teri yoki paypaslab idrok etish. Teri yordamida inson og'irlikni, bosimni, yuzaning xossalarini, zichlikni, issiq-sovuqni, ogirlikni va boshqalarni sezadi va idrok etadi. Inson ko'ruv yordamida narsa va obyektlarning B xil belgilarini farqlasa, teri yordamida paypaslab 11 xil toifadagi belgilarni farqlay oladi. Mehnat jarayonida chap va o'ng qo'larning ish bajarishdagi vazifasida taqsimlanish yuz beradi. Paypaslab idrok etish uch xil yo'l bilan amalga oshadi.

1. Passiv shaklda paypaslash. Bunday idrok teri yuzasidagi analizatorning nisbatan tinch vaqtida amalga oshadi. Narsalarning zamon va makondagi moddiy, fazoviy xususiyatlari, ogirliqi, shakli, hajmi, uzun-kaltaligi, issiq-sovuqligi va hokazolar aniqlanadi. Ammo, passiv shaklda idrok etishda predmetlarning ko'pgina jihatlari: hajmi, shaklini yetarli idrok etish yuz bermaydi va natijada predmetning mohiyati va mazmuni haqida yaxshi tushuncha shakllanmaydi.

2. Shaklda paypaslash — gaptika. Narsa va obyektlarni faol ravishda paypaslash — gaptika deyiladi. Bunday idrok etishning teri mexanik va harakat analizatorlarining o'zaro hamkorlikda, integrativ faoliyati yotadi. Faol paypaslash jarayonida predmet va obyekt larning fazodagi hajmi, belgi va munosabatlari, moddiy dunyosining jismaniy mohiyati yetarli va faol tekshiriladi, aniqlanadi.

3. Har xil asboblarda vositasida narsa va obyektlarni sezish — idrok etish. Bunga ko‘r va ko‘zi ojizlarning hassa yordamida joyni va yo‘nalishni aniqlash yoki grifel yordamida relyefli-nuqtali shriftni o‘qishni misol qilib ko‘rsatsa bo‘ladi. Ko‘rlar va zaif ko‘ruvchilar joyning past-balandligi, yumshoq-qattiqligini va boshqa xossalarni, yerning relyefini oyoq kiyimi yordamida sezadilar. Inson faoliyatining asosiy turlari: o‘yin, o‘qish va mehnat jara yonida paypaslab sezishning o‘rnini hech narsa bosa olmaydi (hatto ko‘ruv sezgisi ham). Shaxsning paypaslab sezish qobiliyati ko‘rlikni kompensatsiya qilishning asosiy vositalaridan hisoblanadi. Hatto sog‘lomlarda ham qo‘l bilan ish bajarilganda, paypaslab sezish asosiy boshqaruv vazifalarini bajaradi. Ko‘rlarda paypaslab sezish bilish va nazorat qilish vazifasini bajaradi. Ammo, paypaslab sezish ko‘rishning o‘rnini bosa olmaydi. Birinchidan, teri, muskul-bo‘g‘in sezgisi narsalarning hamma belgisini o‘zida aks ettira olmaydi. Ikkinchidan, paypaslab sezishda tekshirish doirasi chegaralangandir.

Xotira- xotira, esda saqlash, esga tushirish, unutish... Bu so‘zlar, jumlar mohiyatining inson hayotida tutgan o‘rnini, ahamiyatini oddiy tilda, bir og‘iz so‘z bilan tushuntirib bo‘lmas, negaki, bu masalani, xotira deb atalmish — fenomenni oddiy tushuntirish bilan maqsadga erishib bo‘lmaydi. Bu muammo atrofida buyuk shaxslar necha bor qalam tebratganlar, tebratmoqdalar va yana uzoq vaqtlar qalam tebratishlari haqiqat. Qaysi bir alloma, «xotiradan ajralgan inson abadiy «chaqaloqdir» degan, qaysi bir donishmand esa xotirani «oppoq taxtaga» qiyoslagan, yana bir ruhiyat mutaxassisi esa, xotirani «ruhiyatning ustuni» deb ta’riflagan. Ko‘rinib turibdiki, xotira oddiy, sodda, yuzaki, ikkinchi darajali ruhiy jarayon emas ekan. Xotiraga turli tomonlardan yon dashib o‘rganish maqsadga muvofiq deb bilamiz. Xotiraning turlari, jarayonlari mavjud. Shuni e’tirof etmoq joizki, xotira ham turli manbalarda turli ko‘rinishlarda, shakllarda, xususiyatlarda bayon etiladi. Xotirani turlarga bo‘lish masalasini osonlashtirish maqsadida «nimani eslash, qanday eslash va qancha muddatga eslashga» ko‘ra xotirani turlarga bo‘lsak, o‘quvchida o‘rganuvchida yaxlit va bir butun tushuncha paydo bo‘ladi, deb umid qilamiz. Demak, xotira nima eslanishiga ko‘ra: harakat, hissiy, obrazli va so‘zli turlarga bo‘linadi. Qanday eslanishiga ko‘ra, xohlabmi, tasodifanmi, demak

irodaning aralashuviga ko'ra ixtiyoriy va ixtiyorsiz turlarga ajratiladi. Materialning qancha muddatga eslanishiga ko'ra esa: qisqa muddatli, uzoq muddatli va operativ xotira turlariga bo'linadi. Xotira haqida umumiy ma'lumotlarni berdik. Endi esa ko'rish qobiliyati buzilgan bola va katta kishilarda xotira qanday kechadi, rivojlanadi? O'ziga xos tomonlari qanday? Kamchilik, yetishmovchiliklarni qay yo'sinda to'g'rilash, korreksiyalash mumkinligi haqida mulohaza yuritamiz. Ta'kidlanishicha, inson bilimlarning 80% qismini ko'rish a'zosi orqali olar ekan. Qolganlarini esa eshitish va boshqa sezgi a'zolarimiz orqali qabul qilar ekanmiz. Ko'rlik muammosining naqadar jiddiyligi shundan ko'rinib turadi. Xotira — eslash, esda olib qolish, unutish, bilish, qayta esga tushirish jarayonlari kishining ijtimoiy meh nat faoliyatining asosini tashkil etadi. Ma'lumki, tasavvurlarning saqlanishi ko'rish o'tkirligiga ham bog'liq. Ko'r va zaif ko'ruvchilarni ko'rgazma-harakat tarzda o'qitish xotira jarayonlariga birmuncha ijobiy ta'sir etar ekan. Ko'rlar tomonidan narsalarni bilish normal bolalarga qaraganda birmuncha sekin, hamda to'la bo'lmaydi. Bu toifa bolalarga xos narsalardan yana bir tomoni, ular narsalarni o'ziga xos xususiyatlar bilan bilib olar ekanlar. Bu bolalar egallangan materiallarning bir qisminigina esga tushira olar ekanlar. Bu bolalar oliy asab tizimlarida tormozla nish jarayonlarining ustunligi oqibatida ham, egallangan bilimlarini qayta esga tushirishda ma'lum qiyinchiliklar sezar ekanlar. Ilgari idrok qilingan narsa va hodisalarni ongimizda qayta gavdalanishini tasavvur qilamiz. Xotira ilgari idrok qilingan, ammo hozir ko'z o'ngimizda mavjud bolm agan narsalarning obrazlarini ko'z o'ngimizda maqsad qilib qo'yamiz. Masalan: ertaklar, romanlar, umuman biror asarni o'qiyotganimizda undagi qahramonlar ning ko'z o'ngimizda gavdalanishi xayoliy tasavvurdir.

Ko'r va zaif ko'ruvchi shaxslarning tafakkuri Tiflopsixologiyada tafakkur ko'rish nuqsonini psixologik kompen satsiyalash va atrof-olamni bilish usullarini shakllantirish jarayoni ning eng muhim omillaridan biri sanalishi haqida fikr anchadan beri mavjud. Biroq tafakkur jarayonlarini o'rganishga bag'ishlangan aniq eksperimental tadqiqotlar ko'p emas. A.G. Litvak va A.F. Samoylov ko'rishda nuqsoni bolgan shaxslar tafakkuri rivojlanishining uchta konsepsiyasini ta'kidlaydi:

ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilar tafakkurining tezlashgan rivojlanish nazariyasi; ko'rish nuqsonining tafakkur rivojlanishiga salbiy ta'siri nazariyasi va tafakkur rivojlanish darajasining ko'rish nuqsonlariga bog'liq emasligi konsepsiyasi. Ayniqsa, notanish narsalarni taqqoslash va umumlashtirish ularning tasodifiy belgilari yordamida va taxminiy amalga oshgani uchun ham ko'rlardagi bilishlarda verballik ustunlik qiladi. Tahlil va tasnif jarayonining amalga oshishi asosan taqqoslash bilan, taqqoslash jarayoni esa tahlil va tasnif bilan bogliqligi uchun ko'ruv nuqsonida narsalarni farqlash va solishtirishdagi nozik va murakkab jarayonni amalga oshirish qiyinlashadi. Taqqoslash jarayonining qiyinligiga sabab esa, tahlil va tasnif jarayonining yetarli amalga oshmasligidir. Ko'rlarda tahlil va tasnif jarayonining qiyinligiga sabab: bir tomondan narsa va obyektlarning belgi va mohiyatlarini sezish — idrok etishning qiyinligi bo'lsa, ikkinchi tomondan, idrok etilayotgan narsa va obyektlarning qisman — fragmentar idrok etilishidir. Narsalarni har tomonlama, chuqur tahlil qilishning imkoniyati chegaralanganligi natijasida, narsalarni yuzaki bilish, muhim qismlarni sezmasdan qolish yuz beradi. Ko'r va zaif ko'ruvchi bolalarda ba'zan hayotdan — reallikdan ajralib qolgan tuhunchalar yuzaga keladi. Idrokni rejali ravishda tashkil etish bilan, tasavvurlar doirasini kengaytirib borish bilan tushunchalar shakllantiriladi. Bu bilan o'qituvchi ko'rlarda fikrlash jarayonlarida tafakkurni izchil tarzda rivojlantirib borishi mumkin. Ko'rlar ko'pgina narsa va hodisalar haqida so'z yordamida ma'lumot oladilar.

Nutq — odamlarning til vositasi bilan aloqa qilishning tarixan tarkib topgan shakli. Bolaning hissiy bilish tajribasi shakllanishi murakkab tizimli ko'rish-eshitish, ko'rish-taktik, ko'rish-harakatli aloqalar asosiga quriladi, bular bilish faoliyati oliy shakllarining keyingi rivojlanishi uchun fiziologik asos sanaladi. L.S.Vigotskiyning fikricha, ko'rish obrazlari, hissiy, keyinchalik esa nutqiy-mantiqiy tajribaning ortib borishi bilan turli psixik funksiyalar qorishmasiga aylana boradi, ular tashqi sharoitlar ta'sirida doimo o'zgarib turadi va qayta quriladi. Bu so'zlarning predmet ma'nolari va bolalar foydalanadigan leksik-grammatik kategori yalarning shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Nutqning muayyan mazmunini ko'rish

obrazlari bilan normada boyitish bolaning psixik rivojlanishi davomida bevosita hissiy va nutqiy-mantiqiy bilish o'rtasida to'g'ri nisbatning hosil bo'lishiga ko'maklashadi. Psixolog va defektologlarning tadqiqotlari ko'rsatadiki, bolada ilk yoshda ko'rish idrokining buzilishi uning sensor tajribani mus taqil tarzda to'plashida qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi, bu esa nutqning psixik bazasi shakllanishini kechiktiradi. Sensor jarayonlarning past darajasi, o'z navbatida, saqlangan psixik funksiyalarning rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli ko'rish patologiyasi bo'lgan bolalar da nutqning shakllanishi ko'radigan bolalarnikidan murakkabroq sharoitlarda kechadi. Bolalarda nutqning va ko'rishning buzilishi murakkab nuqson bo'lib, ularda nutqiy va ko'rish nuqsonlarning ma'lum aloqa va o'zaro ta'siri kuzatiladi. Hozirgi kunda nutqni rivojlantirish muammosining dolzarbligi mazkur psixik jarayon inson faoliyati istalgan shaklining ajralmas tarkibiy qismi ekani bilan belgilanadi. Keyingi vaqtda psixologik pedagogik adabiyotlarda nutqning bilimlarni to'laqlonli o'zlashtirish, mantiqiy tafakkur, ijodiy qobiliyatlar va psixik faoliyatning boshqa sohalari rivojlanishining asosi sifatida maktabga tayyorlash uchun alohida ahamiyati haqidagi masala tobora ko'p qolyilmoqda. Ko'rish patologiyasi bo'lgan bolalarda nutqning shakllanishi ko'radigan boladagidan ko'ra murakkab sharoitlarda kechadi. Bolalarda nutqning buzilishi va ko'rishdagi buzilishlar murakkab nuqson bo'lib, bunda nutqiy va ko'rishdagi kamchiliklar o'rtasida ma'lum aloqadorlik va o'zaro ta'sir kuzatiladi. Tiflopedagog va tiflopsixologlar (L.S. Vigotskiy, T.P. Golovina, M.I. Zemsova, A.G. Litvak, L.I. Solnseva va b.) Tadqiqotlarida aniq lanishicha, ko'rish nuqsoni tufayli tarbiyalanuvchilarning 30% dan ortig'ida nutqiy yetishmovchilik kuzatiladi

Nutqning semantik va leksik tomonlari o'rganilganda ma'lum bo'lishicha, normal ko'radigan bolalar ko'rishda nuqsoni bo'lgan tengdoshlaridan ustunlikka ega. N.G. Morozovanning tadqiqotlari hissiy bilish sohasining torayishi ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalarning predmetlar, ularning belgilari bilan, harakatlar bilan mustaqil tanishishiga to'sqinlik qiladi, bu o'z navbatida, zarur tasavvurlarning to'planishi sekinlashishiga olib keladi. Qator tadqiqotlarda aytilishicha, ko'rishda nuqsoni

bo'lgan bolalarning bog'lanish nutqi yetarlicha rivojlanmaganligi hissiy va predmetli-amaliy tajribaning cheklanganligi, ularni o'qitish va tarbiyalash metod hamda usullari takomillashmaganligi bilan belgilangan. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarning nutqiy rivojlanishiga bag'ishlangan ishlarning soni ko'pligiga qaramay, nutqning ham ma tomonlari yetarlicha yoritilmagan. Maxsus adabiyotlar tahlili ko'rsatdiki, ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarda nutqning rivojlanishi masalalari yetarlicha o'rganilmagan va juda umumiy tarzdagina aks ettirilgan. Ko'rish nuqsoni bo'lgan bolalarning tasavvur, xayol va fazoda mo'ljol olish xususiyatlari Tasavvur oldin idrok etilgan narsa va hodisalarning xotiramizda qolgan obrazlaridir. Narsa va hodisalar sezgi organlarimizga bevosita ta'sir etmayotgan bo'lsa, ularni istagimiz, xohishimiz bilan ongimizda qaytadan hosil etsak, bu jarayon tasavvurdir. Tasavvur idrokka nisbatan ancha yuqori bosqichdagi jarayon bo'lib, «u ko'rgazmali -hissiy obrazdir» va u ancha umumlashgan holda namoyon bo'ladi. Tasavvur xotirada obrazlarning ko'rgazmali va umumlashgan holda paydo bolishi bilan tafakkurga o'tish bosqichi hisoblanadi. Kuchli his-tuyg'u bilan bog'liq tasavvurlar o'ta yorqin va bo'rttirilgan holda xotiramizda uzoq vaqt saqlanib qolishi mumkin. Ko'ruv nuqsoni ko'ruv idrokini qiyinlashtiradi yoki unga to'sqinlik qiladi. Bu nuqson o'z navbatida tasavvurni ham zaiflashtiradi. Ko'rlardagi tasavvurning o'ziga xos tomoni shundaki, ularda ko'ruv obrazlari torligi (ko'zi ojizlarda) yoki uning umuman yo'qligi (ko'rlarda) uchun ham tasavvur doirasi keskin kamaygan bo'ladi. Bu toifa bolalardagi tasavvur jarayoni sog'lomlarga nisbatan miqdor jihatdan kamligi bilan birgalikda, u sifat jihatdan ham farq qiladi. Ko'rlarda tasavvurning miqdor jihatdan kamligini saqlanib qolgan analizatorlar yordamida (asosan paypaslab-teri sezgisi) kompensatsiya qilish mumkin. Ammo ko'rish, masofadan ko'rishning o'rnini hech narsa bosa olmaydi. Ko'rlardagi obrazlar sog'lom shaxslarnikidan fragmentarligi, sxematikligi, kam umumlashganligi bilan ajralib turadi. Aynan shu jarayonni (avtomatizatsiya), ko'rlar doimo ong osti nazorati bilan bajarishga majburlar. kuchli diqqat, xushyorlik va «kuzatuvchanlik»ni talab etadi. V.S.Sverlov ko'rlarning quyidagi fazoviy yo'nalishlarini farqlaydi:

1. Fazoviy kichik narsalarni topish va aniqlash:
 - a) juda kichik narsalarni, masalan: ignaga ip o'tkazish, gulning g'unchasini tekshirish va hokazolar. Bu ishlarni bajarishda ko'rlar ba'zan tildan ham foydalanadilar;
 - b) bir barmoq yoki bir necha barmoq bilan sezish mumkin bo'lgan predmetlar;
 - d) kaft bilan ushlash mumkin bo'lgan predmetlar.
2. Yashash va ish joyidagi narsalarni topish va aniqlash: oshxonadagi, xonalardagi narsalar, sinf xonasi, ustaxonadagi narsalar.
3. Katta joylardagi narsalar va obyektlar: katta sport xonalari, teatr, kino zallari, ochiq maydonchalarda narsa va obyektlarni topish va aniqlash.

Topografik tasavvur — bu joyni tasavvur etish, joyning tuzilishini (relyefini), joydagi narsalarning shaklini, kattaligini, uzoqyaqinligini va boshqa xususiyatlari obrazlarining xotiramizda yaxlit tarzda mujassamlashishidir. Ko'rlardagi fazoviy tasavvurlarni tekshirish shuni ko'rsatdiki, ularda ham topografik tasavvurlar mavjud. F.N. Shemyakinning fikricha, topografik tasavvur ikki xil bo'ladi: «karta-yo'l» va «karta-tasvir» shaklida tasavvurlar hosil bo'ladi. «Karta-tasvir» — topish tasvirini fikran bir vaqtning o'zida-yaxlit holda ko'z oldiga keltirish. Joyni, katta obyektlarni bunday xilda tasavvur etish, «karta-yo'l» tarzidagi tasavvurdan so'ng shakllanadi. Tekshirishlar shuni ko'rsatadiki, ko'rlar har xil joyda harakat qilar ekan, yo'nalish haqida, masofa haqida va boshqa fazoviy tushunchalar haqida to'g'ri tasavvurlar shakllanadi. Keyin shu tasavvurlar ko'rlarda verballashadi. Ta'lim va tarbiya jarayonida o'quvchilarda predmet va hodisalar haqidagi tasavvurlar kengayadi, boyiydi, shakllanadi. Ko'rlarda tasavvurlarning shakllanishini boshqarish idrokka asoslangan holda amalga oshadi:

Xulosa: Ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalarning kognitiv jarayonlari o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ular boshqa sezgi organlari orqali atrof-muhitni anglash va idrok etishda yuqori faollik ko'rsatadi. Teri sezgisi, haroratni, tovushni va hidni sezish qobiliyatlari rivojlangan holda, bu bolalarning mantiqiy fikrlash, xotira va tasavvur qilish kabi qobiliyatlari kuchayadi. Harakat analizatori ham muhim ahamiyat kasb etib, ularning fazoviy mo'ljal olish va muhitga moslashuvchanligini

ta'minlaydi. Ushbu jarayonlar orqali ko'rish qobiliyati cheklangan bolalar murakkab vazifalarni bajara olishlari va mustaqil hayot kechirishlari uchun rivojlantiradi. Bu esa, o'z navbatida, ularning ijtimoiy hayotga integratsiyalashuvini osonlashtiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Maxsus psixologiya: o'quv qo'llanma / L.R. Mo'minova, Sh.M. Amirsaidova, Z.N. Mamarajabova, M.U. Xamidova, D.B. Yakubjanova, Z.M. Djalolova, N.Z. Abidova; O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. — Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2013.
2. Davletshin M.G., To'ychi.yeva S.M. Umumiy psixologiya— Toshkent, 2002.
3. Дети с особенностями развития в России: Итоги и перспективы / Под.ред А.М. Щербаковой. — М., 1998.
4. Детская практическая психология. (Под ред. Т.Д. Марсиновской) — М., 2000.
5. Элкониин Д.Б. Психология развития: Учеб. Пособие для студентов высших и средних специальных учебных заведений. — М., Академия. 2001.
6. Эмоционально-волевые процессы и познавательная деятельность умственно отсталых детей. Сб. науч. тр. — М., 1993.
7. G'oziyev E. Va boshqalar. Psixologiya muammolari. — T., 1999.
8. G'oziyev E. Yosh psixologiyasi. — T., 1994.
9. G'oziyev E.G \ Umumiy psixologiya: darslik. 1, 2- kitob. — T., 2002.
10. Гуревич. Психологическая диагностика // Проблемы исследования. — М., Педагог, 1981.